

GODINA 1883. – POKUŠAJ JEZIČNE STANDARDIZACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI I SUDBINA DLUSTUŠEVE POČETNICE

Matijas Baković, Matea Andrić

Uvod

Devetnaesto stoljeće pokazat će se jednim od ključnih za povijest Bosne i Hercegovine¹ još od pada pod osmansku okupaciju jer će u to stoljeće BiH ući u sastavu jedne (Osmansko Carstvo), a napustiti ga u okviru druge države (Austro-Ugarska Monarhija), što će se odraziti i na narode koji u njoj žive. U to stoljeće razvika nacionalnih pokreta u Europi, Bosna i Hercegovina ući će potpuno podijeljena na tri kulturne i društvene sastavnice od kojih će svaka, pod okriljem svoje konfesije, razvijati svoju samobitnost u odnosu na druge dvije. Tako se moglo dogoditi da stoljetna vjerska zatvorenost predodredi nacionalnu pripadnost krajem toga stoljeća. Svaka je vjerska zajednica u BiH razvijala svoju zasebnu pismenost i usmjeravala ju više prema okolnim područjima s kojima je dijelila slične ili iste kulturne vrijednosti nego prema jednomu zajedničkomu interesu. Različitost se ogledala kako u pismu tako i u književnom jeziku kojim su se služili obrazovani stanovnici Bosne i Hercegovine. Devetnaesto je stoljeće tako bosansko-hercegovačko pravoslavno stanovništvo zateklo „u civilizacijskoj tmini“ (Okuka, 1987.a: 203.) s vrlo malim brojem obrazovanih ljudi i s pisanim jezikom s brojnim ruskoslavenskim i srpskoslavenskim sastavnicama koje su odudarale od narodnih govora. Što se opće naobrazbe tiče ništa bolja situacija nije bila ni kod ostaloga bosansko-hercegovačkoga stanovništva, iako su muslimani i katolici u svojim književnim djelima stoljećima dijelili zajednička narodna jezična obilježja (ikavizmi/jekavizmi, šćakavizmi). Tijekom stoljeća jedan je dio muslimanske inteligencije nastojao u književnosti domaćemu jeziku prilagoditi arapsko pismo, dok je drugi dio prihvatio bosančicu s kojom se moglo službeno općiti s okolnim područjima (krajiška pisma), a s druge pak strane franjevci gotovo istodobno započinju s tiskanjem ćirilicnih i latiničnih knjiga, ali s vremenom napuštaju staru ćirilicu uporaba koje se početkom 19. stoljeća „ograničuje na pisanje okružnica, ljetopisa i matica krštenih i t. d.“ (Jelenić, 1915.: 496.). Velika razlika među njima bila je upravo u činjenici da su franjevci tiskali svoja djela i tim su činom pospješili razvitak prvenstveno latinične pismenosti, ali i rasprostranjenost i trajnost svojim knjigama. Ipak, budući da latinično pismo nije bilo ujednačeno na svim područjima, ni prilagođeno glasovnim mogućnostima hrvatskoga jezika, moralo se pronaći kakvo rješenje koje bi olakšalo daljnje opismenjavanje. Biskup Augustin Miletić bio je jedan od prvih u 19. stoljeću u BiH koji je shvatio da samo

¹ Članak je nastao na temelju predavanja Godina 1883. – prijelomna godina jezične standardizacije u Bosni i Hercegovini, izloženoga na Međunarodnoj naučnoj konferenciji Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti koja je održana u Sarajevu 22. i 23. studenoga 2019. godine.

uređen slovopis može dovesti do uspješnoga opismenjavanja najširih slojeva stanovništva pa je 1815. u Splitu objavio knjigu Početak slovstva, napomena, i kratko istomačenje stvari potribiti nauka karstianskoga. Bio je to solidan pokušaj reforme slovopisa, ali se zbog nedosljednosti u zapisivanju pojedinih fonema (*ć = ch, chi, tch; đ = g, gi, di; lj = gl, gli; š = sc, sh*)² pojavio velik broj protivnika. Najdalje su otišli fra Andrija Kujundžić i fra Stipan Marijanović koji su, prateći dotadašnja slovopisna rješenja u Hrvatskoj, godine 1822. u Splitu tiskali *Institutiones grammaticae Latinae idiomate Illyrico propositae* s Kujundžićevom pravopisnom poslanicom u kojoj se donosi i novi, reformirani slovopis. Reformatorskim pokušajima možemo pridodati i Ambroza Matića koji je u Osijeku godine 1827. tiskao knjigu *Racsun* za prvu i drugu godinu školsku slovopisom kojim se najviše približava slavonskomu slovopisnom sustavu koji je do tada pokazivao najveću stabilnost u Hrvata. Iako je, osobito nakon Miletićeve smrti, Kujundžićeva grafija polako preuzimala prevlast, ona nije i nadvladala jer se u to vrijeme pojavio franjevac koji će u BiH proširiti neke nove zamisli.

Ivan Franjo Jukić, uvodjenje i prihvaćanje ilirske jezične koncepcije u BiH

Potrebno je prvo obrazložiti zašto se nijedan latinični slovopis nije nametnuo u BiH sve do sredine 19. stoljeća, iako je tradicija tiskanja knjiga latinicom prisutna od 17. stoljeća. Odgovori nisu jednoznačni, ali mogu se pronaći u više područja: u strogim normama katoličke crkve koja nije dopuštala pretjerano zadiranje u već postojeći latinični slovopisni sustav pa se bilo potrebno domišljati različitim rješenjima za one glasove koje nije poznao latinski jezik; u nedovoljnoj sigurnosti samih pisaca koji su u istim knjigama donosili različita rješenja koja često nije imao tko naslijediti pa bi ostala prisutna samo u njih; u nepostojanju organiziranoga tiskarstva i medija koji bi promovirali jednu zajedničku zamisao. Iz navedenoga može se zaključiti da u BiH, kao uostalom ni u Hrvatskoj, nije bilo sustavne jezične politike i sve se svodilo na pojedinačne pokušaje pisaca i njihove knjige čije su zamisli trajale onoliko dugo koliko je trajala uporaba tih knjiga. Ne treba, naravno, lakonski zaključiti da tu uopće nije bilo sustavnosti i nasljeđivanja od starijih pisaca jer se u knjigama tiskanima latinicom mogu primijetiti ista ili slična slovopisna rješenja s ranijim razdobljima, ali jednostavno nije bilo medija koji bi u redovitim vremenskim razmacima promovirao jednu jezičnu zamisao. Otuda i Jukiću, po uzoru na Gaja, želja za pokretanjem tiskare i zamisao za pokretanjem časopisa jer je znao da njegovi prethodnici nisu uspjeli upravo zbog toga što BiH nije imala ni jedno ni drugo pa su neke zamisli živjele samo dotle dokle su im i autori živjeli jer se nikada nije stvorila kritična masa istomišljenika koja bi nastavila daljnji rad. Tek kad bi se stvorile pretpostavke za sustavno djelovanje i tisak knjiga uvijek istom vrstom znakova, moglo se razmišljati

² Navedeno prema: Pandžić, 2001.

o širem opismenjavanju stanovništva gdje različiti naraštaji ne bi učili iz različito pisanih priručnika. Zato se, kad mu turske vlasti nisu odobrile pokretanje tiskare, povezuje s Ljudevitom Gajem i u Zagrebu pokreće novine. Ne samo da je u BiH prvi sustavno uveo Gajeva slovopisna rješenja, nego je Jukić i u Dalmaciji, u Splitu 1844., tiskao prvu knjigu Gajevim slovopisom³ pa je tako i u tu pokrajinu proširio ilirske jezične zamisli. Prodor Gajevih rješenja na području Bosne i Hercegovine označila je knjižica Početak pismenstva i napomena nauka kèrstjanskoga iz 1848. godine koja je bila začetak ustrajnoga rada na promociji jedne jezikoslovne zamisli, dok je izdavanje časopisa utvrdilo taj zacrtani smjer. U Predgovoru prvoga broja svojega časopisa Bosanskoga prijatelja navodi kako je namjeravao osnovati i „čita-teljno društvo“ koje bi pospjèšilo kulturni rad

„al domaći neslog za mlogo godinah priečio je; kasnie kad i ovi prestade, i htiedosmo društvo sklopiti, to nam se nedopusti“ (Jukić, 1850., Predgovor).

Kao što se vidi iz citiranoga dijela, Bosanski prijatelj tiskan je latinicom i morfono-loškim pravopisom koji su bili u uporabi u Hrvatskoj.⁴ Ipak, bez obzira na mjesto tiskanja, časopis je svojim cjelokupnim sadržajem posvećen Bosni i Hercegovini donoseći, kako je to i u podnaslovu naznačeno, *potriebite, koristne i zabavne stva-ri*. Iako je Jukić u Predgovoru najavio da će Bosanski prijatelj „ako steče dovoljne pomoći, izlazit [će] svake godine u više svezakah“, to se nije dogodilo. Pripremio je za tisak još dva broja, dok je četvrti, konačni broj uredio i objavio fra Antun Knežević.⁵ Prosvjetiteljski rad Ivana Franje Jukića pokazat će se prijelomnim za bosansko-hercegovačke Hrvate koji će od toga trenutka ponovno aktivno sudje-lovati u kulturno-književnom radu s ostatkom hrvatskih područja. Sve te njegove zasade dosegnut će vrhunac u kasnijem razdoblju kada u BiH napokon stigne tisak i pokrene se javno školstvo.

Otvaranje tiskare u Sarajevu i nametanje Karadžićeve jezične koncepcije

U uvodu je istaknuto da je BiH u 19. stoljeću bila potpuno prosvjetno, kulturno i književnojezično razjedinjena. To se osobito odnosi na Srbe čija je pismenost bila

³ Riječ je o knjizi Pisme razlike na poštenje božje B. D. Marie i sviu svetih koju je sastavio franjevac Vice Vicić, a sam Jukić u Pridgovoru naglašava da je to „parva knjiga, koja novim Ilirskim pravopisom izlazi u Dalmaciji“ (str. 3.).

⁴ Herta Kuna u zaključku svoje studije Jezik „Bosanskog prijatelja“ ističe kako „posebno treba naglasiti da Jukićev jezik u cjelini pripada zapadnoj varijanti standardnog jezika te da je na formalnom planu, tj. u grafijsko-ortografskoj normi u potpunosti u skladu sa tadašnjom normom zagrebačke filološke škole“ (Kuna, 1983.: 207.).

⁵ Jukić je prvo godište svojega časopisa posvetio biskupu Strossmayeru, a drugo, godinu poslije, Omer-paši Latasu, čovjeku koji je Jukića na kraju protjerao iz Bosne i poslao na robiju u carigradski zatvor. Treće godište časopisa izišlo je posmrtno 1861. pod uredništvom Janka Jurkovića. Zadnje, četvrto godište uredio je i objavio fra Antun Knežević 1870. godine u Sisku.

pod jakim utjecajem pravoslavne crkve koja je sprječavala prodor narodnoga jezika u tiskanim djelima. Tek od sredine 19. stoljeća mlađi svećenici djeluju pod utjecajem Vuka Karadžića i polagano uvode narodne sastavnice u književni jezik. Kao što navodi Miloš Okuka, Nićifor Dučić prvi je

„bosanskohercegovački spisatelj koji je svoje radove štampao Vukovom reformisanom ćirilicom i fonološkim pravopisom, prije nego što su Vukov pravopis i Vukova ćirilica primijenjeni u Bosni osnivanjem štamparije (1866) i izdavanjem novina i školskih udžbenika.“ (Okuka, 2010.: 286.),

iako ni on nije dosljedno provodio Karadžićeve zamisli (Okuka, 1987.b: 32.). Sve bi ipak ostalo na razini lokalne pismenosti da turska vlast nije odlučila osnovati tiskaru u Sarajevu i da se u izdanjima te tiskare služi Karadžićevom reformiranom ćirilicom. Odabir ćirilice mogao bi se povezati s prošlošću u kojoj su se svi narodi u BiH u pojedinom razdoblju koristili nekim od ćiriličnih pisama pa se logično moglo smatrati da nijedan narod ne bi imao ništa protiv toga pisma, ali i s turskim pragmatičnim pogledima na suvremenost jer su se obrazovani pravoslavci i muslimani još uvijek koristili nekom inačicom ćiriličnoga pisma i, što je osobito važno, ti su stanovnici činili većinu ukupnoga stanovništva pa bi se i samo pismo lakše ukorijenilo u BiH. Problem je bio druge naravi, zašto je uvedena baš Karadžićeva ćirilica koja je i u samoj Srbiji bila zabranjena?! Štoviše, još od 1832. kada je Miloš Obrenović donio zabranu unošenja knjiga tiskanih Karadžićevim slovopisom i pravopisom, zabrana je više puta obnavljana, a „1850. izdat je i poseban dekret o zabrani uvoza Vukovog prevoda Novog zavjeta“ (Milanović, 2010.: 132.). Potrebno je još istražiti sve političke okolnosti, ali nameće se zaključak da je u BiH vrhunac dosegnuo projekt austrijske politike pokušaja stvaranja jedinstvenoga jezičnoga prostora u južnoslavenskom dijelu Monarhije. Započeo je 1779. nastojanjem da se latinično pismo nametne Srbima u Monarhiji (Magarašević, 1898.: 4.) te izdavanjem pravopisnih knjižica na kajkavskom i štokavskom⁶ za hrvatsko područje. Da nije riječ tek o pukoj slučajnosti, govori podatak da se je Antun Mandić, kojemu se pripisuje autorstvo knjižice namijenjene štokavskom području, 1782. zalagao

„da se latinica unese u knjige srpskih i rumunskih narodnih škola izuzimajući katihizisa“ (Magarašević, 1898.: 4.).

Kad taj pokušaj nije uspio i kad su uvidjeli da će teško razdvojiti Srbe od ćiriličnoga pisma, prešlo se na drugi plan koji je uključivao reformu toga pisma i njegovo odvajanje od ruskoga utjecaja. Prihvaćanjem novoga slovopisa i pravopisa Srbi su se udaljili od pravoslavne pismene tradicije koja ih je povezivala s Rusijom, a uzdizanjem narodnoga govora na razinu književnoga u potpunosti su se približili Hrvatima pa je trebalo smanjiti preostale razlike. Time se mogu donekle

⁶ Riječ je o knjižicama Kratki navuk za pravopiszanye horvatzko za pòtrebnozt nàrodnih skol i Uputjenje k'slavonskomu pravopisanju za potrebu narodnieh ucšionieh u Kraljestvu Slavonie.

rasvijetliti razlozi dolaska Ignjata Soprona iz Zemuna (dakle iz Austro-Ugarske Monarhije) u naizgled neprijateljsko Sarajevo (pod vlašću Osmanskoga Carstva) i njegovo uvođenje Karadžićeve reformirane ćirilice. Vrlo je vjerojatno na njegovu odluku mogao utjecati isti kulturno-politički krug iz Habsburške Monarhije koji je podupirao Karadžićev rad i jezičnu reformu desetljećima ranije, a kojom bi se Srbi odvojili od ruskoga utjecaja (Grčević, 2015.: 387. – 388.). U to se uklapaju dostupni podatci koji nam svjedoče da je Sopron 1860-ih dosta loše poslovao u Zemunu i da mu je dolazak u Sarajevo spasio daljnje poslovanje jer je za dolazak i ustroj tiskare bio dobro nagrađen (Kruševac, 1966.: 164. – 165.). Sopron je u Sarajevu pokrenuo list Bosanski vjestnik koji je u BiH uveo Karadžićevu reformiranu ćirilicu, ali ne i dosljedan fonološki pravopis, što je vidljivo i iz samoga naziva novopokrenutih novina, ali i iz jezika drugih tiskovina koje su izlazile za vrijeme turske uprave, kao što su Bosna, Sarajevski cvjetnik i Neretva (Nogo, 1981.: 162.). Ipak, već od 1869. godine turske vlasti, svjesne postojanja različitih naroda i različitih jezičnih koncepcija, odustaju od isključive politike samo jednoga pisma i dopuštaju da se službeni zakonski propisi tiskaju latinicom i morfonološkim pravopisom. Tako je u BiH zacrtan put koji će predodrediti buduće događaje. Izdavanjem dopusnice franjevačkoj tiskari u Mostaru 1872. godine učvršćena je praksa dvopismenosti na bosansko-hercegovačkom području. U Mostaru se javlja Franjo Milićević, duhovni nastavljatelj rada Ivana Franje Jukića, koji u novopokrenutoj tiskari nastavlja s prosvjetiteljskim radom i tiska Pravopis za niže učione katoličke u Hercegovini (1873.), čime se u Hrvata nastavlja i potvrđuje ista jezična koncepcija koju je u BiH uveo Jukić.

Austro-Ugarska Monarhija i jezična politika u BiH

Austro-ugarska jezična politika u Bosni i Hercegovini ne može se promatrati odvojeno od ostatka Monarhije i austrijskih planova za prevlast na Balkanu. Paradoksalno je da su zaključci Bečkoga književnoga dogovora, na kojem nije sudjelovao nitko iz BiH, poslije poslužili kao jezični model na kojem će se zasnivati austro-ugarska jezična politika u BiH.⁷ Tim povodom izdan je i terminološki rječnik Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs (1853.) koji je, suprotno svojoj integrirajućoj namjeri, ukazao na različitost jezika na južno-slavenskom području,⁸ ali i pokazao put kojim će ići austrijska politika. Nakon što je Austro-Ugarska, na temelju dogovora koji je postignut na Berlinskom kongresu, 1878. zauzela BiH, odmah je započela s preustrojem i što bržim uključivanjem u svoj administrativni sustav. Tu se jezično pitanje pokazalo jednim od ključnih jer

⁷ Latinični slovpis, pravopis i prihvatanje južnoga narječja u BiH 1883. godine u potpunosti su u skladu sa zaključcima Bečkoga književnoga dogovora.

⁸ O tom u svojem Predgovoru Dimitrije Demeter napominje: „Prije svega moram sa žalošću napomenuti, da se nije mogla oživotvoriti želja da se barem za hrvatsko i srbsko narječje sastavi podpunoma jednak nazovnik...“ (Demeter, 1853.: IV).

dotad naslijeđeni sustav s ćirilničnim i arapskim pismima nije mogao opstati. Trebalo je BiH i na taj način približiti krugu zapadnoeuropskih zemalja pa su se latinica i jezik kojima su se dotad uspješno služili Hrvati u BiH pokazali prikladnim za taj zadatak. Na ruku im je išla i činjenica što je taj jezik bio službeni u hrvatskom dijelu Monarhije gdje su se njime dugi niz godina tiskale naredbe i zakoni pa se to nastojalo primijeniti i na područje BiH. Dakle, nije uveden novi jezik ni pismo, nego je već postojeće uzdignuto na razinu uredovnoga. Treba jasno istaknuti da je latinica u BiH bila prisutna kao pismo tiskanih knjiga na narodnom izričaju stoljećima, ali je samo jedna vjerska skupina (narod) njegovala tu pismenost. Budući da je bila riječ uglavnom o nabožnoj katoličkoj literaturi, jasno je da je ta književnost bila namijenjena samo katolicima u BiH pa su se zato jedino Hrvati u drugoj polovici 19. stoljeća identificirali s tom tradicijom. Upravo je to bio najveći problem i preprjeka širenju latinice u BiH koja je većini drugih stanovnika bila nepoznata i tuđa te su ju povezivali s katoličkom Europom. Lutanja je bilo i sa samim imenovanjem službenoga jezika pa se je tako od hrvatskoga imena, preko bosanskoga te hrvatskoga i srpskoga s latiničnim slovima konačno došlo do najneutralnije verzije – zemaljski jezik. Kolika je zbrka vladala, svjedoče i službeni dokumenti pa možemo u naredbi od 26. kolovoza 1879., br. 17012., pročitati da se nastavni jezik u sarajevskoj realnoj gimnaziji naziva bosanskim zemaljskim jezikom dok pod odrednicom *Landessprache* u zagradi stoje pojmovi *kroatisch, serbisch*⁹ koji pojašnjavaju samu odrednicu.

U početku se službena glasila, prvo Bosansko-hercegovačke novine, a poslije od 1881. i Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, tiskaju morfonološkim pravopisom i latinicom. Stoga je netočna tvrdnja Muhameda Šatora da „je načelno prihvaćen naslijeđeni fonološki način pisanja“ (Šator, 2004.: 73.). Ipak, u Bosansko-hercegovačke se novine već od zadnjega broja iz 1878. godine uvodi i ćirilica, ali se tekstovi samo preslovljavaju iz latiničnih uz zadržavanje morfonološkoga pravopisa pa možemo pronaći sljedeće oblike:¹⁰

u obće (br. 35., 29. 12. 1878., str. 1.), *predplatnim naručbinama* (isto), *svjedočbe* (br. 126., 13. 11. 1879., str. 1.), *priobćivati, uredništvo* (br. 28., 4. 4. 1880., str. 1.), *ovomjestnim* (isto, str. 2.), *koristnoj* (isto, str. 3).

Također su u ćirilničnim tekstovima, u skladu s pravilima zagrebačke filološke škole, zadržani oblici s genitivnim *h* te stariji padežni oblici u dativu, lokativu i instrumentalu množine:

⁹ Nastavni jezik je bosanski zemaljski jezik s latiničnim slovima. Na istom predmetu predaju se sljedeći predmeti:

a) religija svih vjera, b) zemaljski jezik (hrvatski, srpski), c) njemački (u izvorniku: „Die Unterrichtssprache ist die bosnische Landessprache mit lateinischen Lettern. Es werden am selbeu folgende Gegenstände gelehrt: a) Religion aller Glaubensbekenntnisse, b) Landessprache (kroatisch, serbisch), c) Deutsch“) (Sammlung, 1880.: 315.).

¹⁰ Izvorno otisnuto ćirilicom.

u obćenitih naukah i znanostih, na sveučilištih i na tehničkih zavodih, sa latinskimimi pismeni, navedenih predmetah (sve br. 114., 2. 10. 1879., str. 2.).

Do promjene je došlo kada je uredništvo Bosansko-hercegovačkih novina preuzeo Ivan V. Popović i kada se dosljednije¹¹ primjenjuje fonološki pravopis. Iako se čak i u prvom broju (broj 60., 25. 7. 1880.) koji potpisuje Popović mogu pronaći tragovi morfonološkoga pravopisa u ćirilicnim tekstovima (*u obće, lučbani, neizplate, raz-pitivanje, uzkraćena*), njegovim dolaskom novine pravopisno sve više odudaraju od dotadašnje prakse. Takva promjena uređivačke politike nije prošla nezapaženo pa se na situaciju u BiH osvrće pravaški satirični list Vragoljan koji ismijava tu novu pojavu i samoga Popovića povezujući sve sa situacijom u Hrvatskoj:

„Jugoslavenska akademija zaključila je izdati veliki rečnik po pravopisu Sarajevskog lista, i imenovala Jovu svojim činodjelstvenim članom“ (Vragoljan, br. 24., 15. 12. 1882., str. 6.).

Popoviću su u istom broju posvetili i satiričnu pjesmu (Jovi telalu, str. 7.) u kojoj, između ostaloga, navode:

„Ej! telale Jovo / Kakvo j' ono slovo / Sto na jednom mistu / Pišeš u tvom listu / „Sara-jevskom?“ (...) Tvoja stilistika / Znadem da je vikla / Kovat nove rieči / Pravopis mrzeći / Hrvatski.“ (Vragoljan, 1882.: 7.)

Iako su Popovićevim dolaskom Bosansko-hercegovačke novine sve više prelazile na fonološki pravopis, sljedeće godine (1881.) pokrenuti Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu zadržao je morfonološki pravopis i isključivo latinicu sve do pravopisne promjene sredinom 1883. godine, što znači da je Popovićev utjecaj na pravopis novina bio osobni čin, a ne službena politika vlasti. Međutim, pravopisno je pitanje nakon početnoga razdoblja prilagodbe dobivalo sve veću važnost jer je trebalo odlučiti kojim i kakvim jezikom i pravopisom tiskati nove udžbenike namijenjene bosansko-hercegovačkim školama.¹² Pravopisni je problem tako postao središte svih jezičnih rasprava, iako se prema zapisniku sa sjednica povjerenstva koje je raspravljalo o budućem pravopisu 1883. godine jasno ističe

„... bilo je prigovora proti sadržini pojedinih štiva, ali nikad i odnikud takav prigovor nije podignut proti pravopisa tih knjiga“.¹³

Ipak, vlada je bila gledišta da se dotadašnje dvopravopisno načelo po kojem se tekstovi tiskani latinicom pišu morfonološkim pravopisom, a tekstovi tiskani ćirilicom

¹¹ Naravno da se i prije mogu pronaći ćirilicni (i latinični) tekstovi tiskani fonološkim pravopisom jer dotadašnje uredništvo nije zadiralo u tekstove svojih suradnika.

¹² Velik problem novoj vlasti zadavalo je zatečeno stanje s razjedinjenim konfesionalnim školstvom i nepostojanje državnih škola u BiH. Drugi su problem bili udžbenici u tim školama koji su dolazili iz Zagreba i Beograda pa je za novi tip javnih škola trebalo nabaviti i nove, domaće udžbenike, a sve kako bi se smanjio utjecaj okolnih zemalja na BiH.

¹³ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (dalje: ZVBiH), 1. – 17., 8. – 75., Nastavak dogovora 2. aprila 1883. (dalje: ND 2. 4.1883.), podcrtano i u izvorniku.

pišu fonološkim nije moglo održati u praksi ako se htjelo ujednačiti službeni jezik pokrajine, osobito u školstvu. Vjerojatno su polazili od činjenice da će se Srbi teže odreći ćirilice i prihvatiti latinicu ako postoje dva različita pravopisa i da će sve biti lakše provesti ako se ujednače pravopisi i ako se tekst mogne bez ikakvih preinaka prenositi iz jednoga pisma u drugo. To je značilo zadržavanje naizgled srpskoga fonološkoga pravopisa kojim se ionako već služila JAZU u Zagrebu kako bi se lakše među Srbima usvojila naizgled hrvatska latinica. Naravno, stvarnost je bila drukčija i pravopisnomu ratu koji se tih godina odvijao i u Hrvatskoj i u BiH uzroci su se mogli tražiti u različitim pogledima na književni jezik, a ne u tom što je eventualno srpsko, a što hrvatsko. Vjerojatnije je da je vlada vodila politiku pripremanja terena za širenje na istok, odnosno na Srbiju i da su smatrali kako je potrebno prvo odraditi kulturne predradnje kako bi se pospješilo možebitno političko (vojno) zaposjedanje.

Tako bi se postiglo pravopisno jedinstvo na slavenskom jugu Monarhije uz prevladavajuće latinično pismo, čime bi se ujedno Srbe odvojilo od ruskoga utjecaja, a što je jednom već postignuto prihvaćanjem Karadžićeve ćirilice i narodnoga izričaja za književni jezik naspram srpske književne tradicije.¹⁴ Time su se Srbi u književnom jeziku približili Hrvatima, dok se isto nastojalo učiniti i za bosansko-hercegovačke muslimane koji su, izgubivši tursku zaštitu i utjecaj, također trebali prisvojiti latinicu pa im se, da bi im sve bilo prihvatljivije, ponudio zaseban bosanski put koji su predvodili uglavnom begovski uglednici, čime se izgubila šira narodna potpora nužna za takav uspjeh.¹⁵

Nalog da pripremi rukopis udžbenika za osnovne škole koji je trebao biti ogledni primjer i jezični uzor svim ostalim udžbenicima dobio je vladin službenik za škole Ljuboje Dlustuš. On je svoj prijedlog udžbenika napisao morfonološkim pravopisom koji je tada bio u uporabi u Hrvatskoj, ali je starije padežne oblike nastojao prilagoditi području kojemu je udžbenik bio namijenjen. Njegov rukopis dostavljen je na recenziju dvojici recenzenata, Franji Klaiću i Franji Vuletiću, koji su iznijeli suprotna gledišta. Iz sačuvanih recenzija saznajemo da je Klaić, pišući svoj osvrt morfonološkim pravopisom, imao izrazito negativno mišljenje prema samoj zamisli da se za BiH tiskaju zasebni udžbenici mimo onih u Hrvatskoj

„buduć u Bosnoj i Hercegovini stanuje isti narod, koji i u trojednoj kraljevini, ravan po jeziku istomu...“¹⁶

¹⁴ Da su takvi pokušaji trajali više od stoljeća, dokazuje Grčević, samo su sada austrijskim zauzimanjem BiH ubrzane te stoljetne pripreme (Grčević, 2009.).

¹⁵ Proučavajući nacionalni razvoj kod muslimanskoga stanovništva u BiH, Hadžijahić uočava: „Paradoksnost je da su među Muslimanima kao nosioci bošnjačke ideologije, ukoliko se i pojavljivala, bili najviše begovi, pa je i njihovo bošnjaštvo imalo izrazito feudalno obilježje. Ovakvo bošnjaštvo, bez demokratskog sadržaja, nije imalo potrebnu atraktivnu snagu.“ (Hadžijahić, 1990.: 44)

¹⁶ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (dalje: ZVBiH), 1. – 17., 8. – 75., Franjo Klaić, Ocjena Rukopisa Početnice što ju je napisao Ljuboje Dlustuš u Sarajevu (dalje: FKORP).

Da novi udžbenici nisu potrebni za područje BiH, vidi se i iz druge njegove zamjerke u kojoj jasno navodi da se dostavljeni rukopis

„u tendenciji skoro ništa nerazlikuje od Početnice, koja će u novom izdanju za Hrvatsku svietlo ugledati“ (ABiH, ZVBiH, 1. – 17., 8. – 75., FKORP).

Klaić se okomio i na sam leksik rukopisa, odnosno na uporabu brojnih turcizama koji su po njegovu mišljenju posve nepotrebni jer je uloga školskih knjiga „čistiti narodni jezik od turskih riečih“ (ABiH, ZVBiH, 1. – 17., 8. – 75., FKORP). Drugi recenzent, Franjo Vuletić, imao je suprotno mišljenje i u recenziji uglavnom iznosi svoje zamisli o pravopisu kojim bi trebalo tiskati knjige, a vrlo se malo osvrće na sadržaj rukopisa koji je trebao recenzirati. Recenziju je napisao fonološkim pravopisom za koji smatra da je „shodniji“ namjeni opismenjavanja djece i izdvaja dva razloga za to: „pedagogički“ i „jezično-historijski“¹⁷ koji su po njem dovoljni da se taj pravopis i ozakoni. Iako je vrlo odrješit u svojem zalaganju za fonološki pravopis, ni on se ne odriče „etimologije“, nego njezino poučavanje predviđa u višim razredima:

„Učimo mladež našu onim pravopisom kojim se može uzgojiti na veću korist svoje nauke, izgovorom kako ju je naučila bosansko-hercegovačka majka, a pripravimo joj stazu više nauke i tumačimo joj etimologiju kad nauči već eufoniju. Svakomu svoje!“ (ABiH, ZVBiH, 1. – 17., 8. – 75., FVOPSLJD).

Iz tih njegovih riječi može se iščitati da tada još nije bilo govora o prisilnom dokidanju pravopisnoga dvojstva u BiH, nego su se svi stručnjaci, a to će pokazati i sjednice jezičnoga povjerenstva, borili za pravopisno prvenstvo u osnovnim školama, koje je, naravno, poslije osiguravalo pravopisni primat i u daljnjem obrazovanju.

Jezično povjerenstvo

Budući da su recenzenti Dlustuševa rukopisa iznijeli suprotna mišljenja, a trebalo je što prije donijeti odluku o pravopisu kako bi se rukopis mogao poslati u tisak, vlada je odlučila sazvati povjerenstvo nadajući se da će tako jednostavnije riješiti to goruće pitanje. Povjerenstvo se sastalo dvaput u Sarajevu, 31. ožujka i 2. travnja 1883. godine, a prema zapisniku¹⁸ članovi su bili: Antun Vuković vitez Vučidolski (predsjednik povjerenstva), Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, Kosta Hörmann, Gjorgje Nikolajević, fra Alojzije Mišić, Ivan V. Popović, Franjo Vuletić i Ljuboje Dlustuš (perovođa). U sačuvanom zapisniku tih dviju sjednica vidi se da su odmah nastala dva suprotna tabora. Dotadašnji morfonološki pravopis branili su Ljuboje Dlustuš, Kosta Hörmann i Alojzije Mišić, dok su se za fonološki zalagali

¹⁷ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (dalje: ZVBiH), 1. – 17., 8. – 75., Franjo Vuletić, Ocjena početnice sastavljene po Lj. Dlustušu (dalje: FVOPSLJD), podcrtano i u izvorniku.

¹⁸ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (dalje: ZVBiH), 1. – 17., 8. – 75., Zapisnik sastavljen 31. marta 1883. (dalje: ZS 31. 3. 1883.).

Ivan V. Popović, Franjo Vuletić i Gjorgje Nikolajević. Iako svjestan da postojeće pravopisno dvojestvo nije dobro, Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak predlagao je kompromisno rješenje, odnosno da to dvojestvo ipak ostane povezujući ga uz uporabu određenoga pisma, ali naglašavajući da se neki „muhamedanci“ ne mogu pronaći ni u jednom ni u drugom pravopisu jer bi im se moglo prigovoriti da su ili srpski ili hrvatski orijentirani te stoga apelira da se uzme u obzir „za pojedine riječi (...) kako ih Bošnjak govori i piše“ (ABiH, ZVBiH, 1. – 17., 8. – 75., ZS 31. 3. 1883.). Druga je sjednica zanimljiva po prijedlogu koji su zajednički sastavili Kosta Hörmann i Ljuboje Dlustuš, a bio je donekle na tragu Jagićevim prijedlozima iz 1864.¹⁹ i išao je u smjeru ublažavanja dotadašnjega morfonološkoga pravopisa, bez obzira na to što su obojica odlučno odbijali da je riječ o kompromisu i isticali da su oni za morfonološki pravopis. Naravno, prijedlog je bio prilagođen tadašnjim okolnostima u BiH i u odnosu na Jagićev prijedlog bio je još umjereniji jer je uvodio „dualističke forme (na *ma*, *ama*, *ima*)“²⁰ (ABiH, ZVBiH, 1. – 17., 8. – 75., ND 2. 4. 1883.) u dativu, lokativu i instrumentalu množine. Taj je prijedlog predviđao u

„višim razredima pučke škole i u srednjim školama da se djeca upoznadu i s fonetičkim pravopisom“ (ABiH, ZVBiH, 1. – 17., 8. – 75., ND 2. 4. 1883.),

dok je gramatičko nazivlje trebalo biti dvovrсно, prema hrvatskim i srpskim slovnicaма. Na toj se drugoj sjednici i predsjednik povjerenstva Antun Vuković, koji je tim položajem ujedno predstavljao i vladu, izjasnio za fonološki pravopis, ali svjestan „da se fonetika obzirom na narodnji govor ne će dati dosljedno provesti“ predlaže da se sastavi „odbor od inteligentnijih domaćih žitelja i od druge još neke gospode“ (ABiH, ZVBiH, 1. – 17., 8. – 75., ND 2. 4. 1883.) koji bi ponovno pregledali rukopis i odlučili kako pisati pojedine riječi. Čini se da je i on bio svjestan da je nemoguće provesti ijedan od tih pravopisa dosljedno i da treba pronaći rješenje koje bi donekle uvažavalo i ponuđeni prijedlog, ali uz usvajanje fonološkoga pravopisa. Na kraju Hörmannov i Dlustušev prijedlog nije prihvaćen jer su se osobito žestoko usprotivili Popović i Vuletić zalažući se za samo jedan pravopis, bez kompromisa jer „se u politici mogu sklapati kompromisi, ali u naučnim stvarima to ne ide“ (ABiH, ZVBiH, 1. – 17., 8. – 75., ND 2. 4. 1883.) kako je to formulirao Popović. Obje su sjednice jezičnoga povjerenstva završile bez dogovora jer su sve strane shvaćale da u školskim udžbenicima može postojati samo jedan pravopis i nisu odustajali od svojih gledišta pa su zato i jedni i drugi jednoglasno odbacili Kapetanovićev prijedlog zadržavanja dotadašnjega stanja, odnosno „neka se ono što je latinicom piše etimologički, a što je ćirilicom fonetički“ (ABiH, ZVBiH, 1. – 17., 8. – 75., ND 2. 4. 1883.). Tako je, u nemogućnosti zajedničkoga dogovora, konačni odabir pravopisa prebačen na Zemaljsku vladu.

¹⁹ Vatroslav Jagić, 1864.: 151. – 180.

²⁰ Točka a) prijedloga.

Dlusušev rukopis *Početnice* i promjene učinjene u tekstu

Nakon što se na dvije sjednice jezičnoga povjerenstva nije postigao dogovor oko pravopisnih pitanja, Zemaljska se vlada iz političkih i oportunističkih razloga²¹ na kraju odlučila za fonološki pravopis, iako je logičnije bilo

„da je Vlada mogla primjenjivati i drukčiju jezičku politiku i okrenuti se, što bi se moglo i očekivati, etimološkom pravopisu, ali takvih političkih intervencija nije bilo.“ (Solak, 2014.: 117.).

Za takav postupak Vlada je našla čvrsto uporište u Zagrebu i tamošnjoj Akademiji koja je u Hrvatskoj već bila uvela fonološki pravopis u svojim izdanjima. Bilo je nemoguće proturječiti njihovoj odluci koja je pozivanjem na JAZU dobila i znanstvene reference. Prema Vladinim uputama i novom pravopisu prepravljen je Dlusušev rukopis.

Na sačuvanom izvornom dokumentu Dlusuševe *Početnice* uočavamo da je crvenom bojom precrtan naslov „Početnica za prvu nauku u čitanju i pisanju“, a iznad i ispod nadopisano „Prva čitanka za pučke škole u Bosni i Hercegovini“ i pod tim je naslovom udžbenik tiskan. Zalazeći pak dublje u tekst, mogu se primijetiti dvije vrste ispravaka, ispravci učinjeni crnom bojom, koje je najvjerojatnije učinio sam Dlusuš u jednoj od ranijih korekcija, i ispravci učinjeni crvenom bojom, koji su uneseni nakon što je odlučeno da se udžbenik tiska fonološkim pravopisom. Rukopis je napisan slovopisom i pravopisom zagrebačke filološke škole koji su do te 1883. godine bili službeni u BiH. Od slovopisnih rješenja koja su odudarala od rješenja zagrebačke filološke škole,²² u ispravcima se izdvaja uvođenje pisanja isključivo dvoslovnoga *gj*²³ za fonem /ǰ/, namjesto dotadašnjega *dj* u domaćim riječima i *gj* u riječima stranoga porijekla:

ledja – legja, dodje – dogje, medju – megju, nadjem – nagjem, ogradjeno – ogragjeno, vriedjati – vrijegjati, gvoždje – gvožgje, oruđe – orugje, sladji – slagji, groždje – grožgje, svadjao – svagjao.

Ipak, moguće je uočiti i neke propuste koji su vidljivi u rukopisnom dijelu, odnosno u cijelom jednom odlomku: *izgladjena, neizgladjena, ugladjeni, izglagjeni, neuglagjen, ragja.*

Fonem /ǰ/ zbog morfonološkoga pravopisa nije postojao u pismu zagrebačke filološke škole, osim u pojedinim orijentalizmima, ali se od početka izlaženja Bosan-

²¹ Da je tomu bilo tako, svjedoče objašnjenja Zemaljske vlade o tom pitanju koja prenosi Papić: „Vlada ne daje prednost fonetici iz oportuniteta i političkih razloga. (...) Osim toga, pravoslavnih je u Bosni i Hercegovini najviše i imaju mnogo smisla za kulturu, a dijelom imaju i dobre konfesionalne škole, pa se stoga mora voditi računa o zadovoljavanju ovog elementa.“ (Papić, 1976.: 177.).

²² Mažuranić, 1869.: 30. i Veber 1876.: 21.

²³ Rješenje iz Bečkoga književnoga dogovora iz 1850.

sko-hercegovačkih novina može pratiti u latiničnim tekstovima napisan dvoslovom *dž*. Iako početnicu piše morfonološkim pravopisom, Dlustuš predviđa fonem /ž/ (u redosljedu na zadnjem mjestu iza *dj* i *gj*)²⁴ upravo dvoslovom *dž* u orijentalizmima pa u rukopisu možemo pronaći: *odžak*, *džep*, *pendžer*, uz objašnjenja: *odžak zove se i dimnjak*²⁵; *prozoru kažu i pendžer*.

Najviše se drugih promjena uočava u pisanju odraza jata²⁶ koji je iz dvoslovnoga *ie* pretvoren u troslovno *ije* i to tako da je jednostavno nadopisano *j*:

diete – dijete, sliep – slijep, biela – bijela, mlieka – mlijeka, liepo – lijepo, sienom – sijenom, izmiešana – izmiješana, pietao – pijetao, cvieće – cvijeće, niesi – nijesi, cielo – cijelo, biele – bijele, uvijek – uvijek, liep – lijep, zvieri – zvieri, ciedi – cijedi, pripoviedao – pripovijedao, rieka – rijeka, svietu – svijetu, vrieme – vrijeme, dieli – dijeli.

Neodređenim zamjenicama i priložima pridodan je glas *j* pa smo dobili jekavske odraze jata koji su karakteristični za ondašnje govore istočne Bosne (Brozović, 1966.: 133.), a propisivale su ih i hrvatske slovnice (Veber, 1876.: 41. i 46.):

netko – njetko, nešto – nješto, nečega – nječega, neka – njeka, neki – njeki, nekomu – njekomu, nekako – njekako.

Zanimljivo je da se u pojedinim pjesmama u Početnici mogu pronaći odrazi jata s izostavnicima, odnosno *i* je pretvoreno u *j* ispred kojega je nadopisan izostavnik (‘), a sve kako bi se zadovoljio broj slogova u stihovima:

rieči – r’ječi, cviećem – cv’jećem, ciela – c’jela, vrieme – vr’jeme, diete – d’jete, sied – s’jed, lienčinu – l’jenčinu.

U jednoj pjesmi iz *srbskoga* (naknadno ispravljeno „b“ u „p“) bukvara nalazimo pak prekrizhen već ispravljene jekavski oblik (*sniieg – sn’jeg, brieg – br’jeg*) i nepotrebno nadopisan ekavski (*sneg i breg*), dok je u ostatku teksta zadržan jekavski (*b’jeli, sn’ježni*) pa se tako dobio hibrid koji bi teško zadovoljio formu školskoga priručnika.

Još je na sjednici povjerenstva Dlustuš istaknuo kako je, uvidjevši da su govornicima u BiH nepoznati „historički oblici u dativu, propozicionalu i instrumetalu“, iste „u svom manuskriptu zamienio južnima“ (ABiH, ZVBiH, 1. – 17., 8. – 75., ZS 31. 3. 1883.), npr. *svojimi igračkama – svojima igračkama; ponjavami/čaršafi/ – po-*

²⁴ U abecednom popisu svih slova iza *d* prekrizeno je *dj* i umjesto njega upisano *dž*, a iza *g* ostavljeno je postojeće *gj*, koje je do tada bilo predviđeno samo u riječima stranoga podrijetla. Tako je dobivena cjelokupna abeceda i slovo koje će biti u uporabi u BiH od 1883. godine.

²⁵ U ovom se primjeru vidi da je Dlustuš poslušao recenzente, točnije Klaića koji je u svojoj recenziji napomenuo „moralo bi se k rieči *odžak* dodati rieč *dimnjak*“.

²⁶ Šator (2004.: 75.) prestrogo sudi kada tvrdi da kod Dlustuša „ima dosta nedosljednosti u pravilima ijekavskog izgovora (bijelo i bjelo, pijetao i pjetao, uvijek, donjekle, njeki)“ jer se na sačuvanom rukopisu jasno vidi da su naknadno crvenom bojom upisani „ispravci“ na izvorni rukopis. Dakle, Dlustušev izvorni rukopis bio je u skladu s pravilima zagrebačke filološke škole, osim pojedinih iznimaka koje je sam učinio i na koje je upozorio na sjednici jezičnoga povjerenstva.

*njavama/čaršafima*²⁷ i sl., nastojeći tako približiti sukobljene strane. Unatoč njegovu trudu, preostalo je bilo u rukopisu još starih padežnih nastavaka pa su, uz promjene crnom bojom, učinjene i dodatne promjene crvenom bojom koje se uglavnom odnose na lokativ množine, a rjeđe na druge padeže:

na vratih – na vratima; u tvojih rukah – u tvojim rukama; po grančicah – po grančicama; po njih – po njima; na njih – na njima; u brodovih – u brodovima; po kućah u gradovih – po kućama u gradovima; s iglami – s iglama; mužkarcim – mužkarcima; ženskinjam – ženskinjama; u očistih – u očistima; u prsih – u prsima; po školah – po školama; po stubah – po stubama; narodnimi pismeni – narodnim pismenim; ćirilskimi pismeni – ćirilskim pismenim; pred njimi – pred njim; pod njimi – pod njima; u podpunih izrekah – u potpunim izrekama; u skupinah – u skupinama; malimi pismeni – malim pismenima; u pisankah – u pisankama; na svojih pločicah – na svojim pločicama.

Nenaglašeni oblik dativa povratne zamjenice dio je hrvatskih slovnica u 19. stoljeću (Mažuranić, 1869.: 64. i Veber, 1876.: 42.), a čest je u rukopisu Početnice, no redovito je prekriven crvenom bojom u skladu s vukovskim gledištima o jeziku, iako ga nešto kasnije i sam Tomo Maretić (Maretić, 1899.: 184.) prihvaća kao jezičnu činjenicu, a prisutan je u hrvatskom i muslimanskom tisku tih godina (Kuna, 1981.: 73.). Tako su brojni primjeri u rukopisu izbačeni kao ostatak drukčijega jezičnoga sustava koji nije bio u skladu s novim jezičnim gledištem:

nokte si očistim, i grade si tamo gniezda, najvole gniezda si graditi u živici, ako si voda ne može stazicu da proruje, i radeći zaslužim si toliko koliko trebam, da si ne bi otro noge, koj si ne može, što si ga je od usta odkidao (promijenjeno u: *što ga je sebi od usta otkidao*), *odreže si šibu*.

Kao izrazito obilježje zagrebačke filološke škole možemo navesti i zanaglasni akuzativ jednine osobne zamjenice *ona* koji uvijek glasi *ju*, što nalazimo i u Dlustuševu rukopisu koji u ovom slučaju nije mijenjan:

jer sam ju sinoć, tamo ju svaku večer, tko ju uči, Bog ju uči, pa ju sad zovemo, i pomuže ju, jer bi ju mogla, jedimo ju zajedno, stane ju tražiti.

Odlika morfonološkoga pravopisa zagrebačke filološke škole bilo je nebilježenje glasovnih promjena u pisanim tekstovima, iako je u izgovoru bilo obavezno. Dlustuš je svoju Početnicu napisao upravo takvim pravopisom pa u njoj nalazimo sljedeće oblike:

otcu, mozag, razsrdili, sgleda, vrebci, izpod, sladka, sbijene, mnoštvo, uzpeli, služkinja, nizke, izžuljao, raztopi, raztali, mužkarcim, ustne, ustnicama, srdce, podkovani, izpiti, razpuštaju, razhladi, srbskoga, nesgodno, odkidao.

²⁷ U ovom primjeru imamo dvostruko ispravljanje, prva je riječ ispravljena crnom bojom, a druga crvenom.

Naravno, svi su ti oblici u rukopisu naknadno ispravljani u skladu s fonološkim pravopisom, izuzev leksema *mozag* koji je ostao nepromijenjen.²⁸ Da je i tu bilo nejasnoća, svjedoči primjer glagola *izuljati* kojemu je u Početnici glagolski pridjev radni napisan u obliku *izžuljao*,²⁹ a onda promijenjen u *išuljao*, čime se dobio posve novi glagolski pridjev i novo značenje. Na kraju je i to bilo prekríženo i nadopisano *ižuljao*.

Futur I. redovito je u rukopisu pisan rastavljeno (uz ponekad čuvanje infinitivnoga „i“), a potom prepravljani i napisani sastavljeno u skladu s fonološkim pravopisom:

brati ću – braću, radit ću – radiću, imat će – imaće, ljubit ću – ljubiću, morat ćeš – moraćeš, dobivat ćeš – dobivaćeš, znat će – znaće.

Enklitika *je* u rukopisu dolazi iza enklitike *se* što je također u skladu s pravilima zagrebačke filološke škole, ali je prisutno i u tadašnjem tisku u BiH (Budimir, 2014.: 55.) pa nije ni u rukopisu mijenjano:

otac se je već vratio, odmah se je pretvorila, Stanko se je često, pa se je baš spremao, dok se je on vratio, koj se je sjao kao sunce, on se je vladao, lako se je porezati, Ivka se je uvijek igrala.

Kad je riječ o leksiku, odnosno zamjeni pojedinih riječi drugim riječima, u rukopisu se može primijetiti dosta tolerantan pristup pa tako Dlustuš donosi dvostrukosti:

susjedov /komšijin/, vojnika /askera/, stric /amidža/, kut /budžak/, bielili /šerbetili/, mostova /ćuprija/, ponjavami /čaršafi/, dvorištu /avliji/, tjedan /sedmicu, nedjelju, heftu/, brašno /mlivo/.

Riječ je o objasnidbeno-sinonimskim skupovima riječi koji su prisutni u službenim tiskovinama od samih početaka austro-ugarskoga upravljanja BiH, a posebice se pojačavaju upravo te 1883. godine (Baković, 2019.: 63. – 64. i 213. – 214.). Uz te Dlustuševe dvostrukosti upisane crnom bojom, primjećuje se i velik broj sinonima upisanih crvenom bojom kojom je nadopunjavani rukopis Početnice od kojih izdvojamo sljedeće skupove riječi:

rudari (majdandžije), staklari (džamdžije), krojači (terzije), klesara (teščije), taracane (kaldrmljene), tarac (kaldrma), trgovci (mejdani), pilom (testerom), stric (amidža), ujak (daidža), tjedna (hefte), sedmice (hefte), uzimina (zimnica), novaca (para).

Uz te pridodane nazive, dio je leksika zamijenjen drugim nazivljem ili je mijenjan redosljed riječi koje su već bile upisane: ispred riječi *rudnike* ubačena je riječ *majdane*, a potom je izvorna riječ stavljena u zagrada, naziv *dragulj* prekríženi je i

²⁸ Budući da je i u ispravicima rukopisa bilo mnogo pogriješaka, lako je moguće da je i ovdje riječ o previdu. Zasigurno je da Dlustuš nije pogriješio jer Mažuranić (1869.: 28.) navodi: „Načelo bližnjega izvora (etymologije) u načinu pisanja rečih ište, da-se u svakoj reči pišu ona slova, koja-se u bližnjem korenu nalaze tako, da slabi suglasnici ostanu uvijek slabi (§. 11.), a jaki uvijek jaki, n. p. mozag, ne mozak, jer je u korenu (t. j. u 2. pad) g: mozga;...“.

²⁹ „Konji bi tuda mogli samo podkrovani hodati, jer bi jim kamen izžuljao kopito.“

zamijenjen skupom *dragi kamen*, prekrizhen je leksem *postolar* i nadopisan *opančar*, ime *Ljudevit* zamijenjeno je imenom *Jovan*,³⁰ *lavež* pasa pretvoren je u *lajanje*, *batić* u *čekić*, izvorno rukopisno *vrtlari* prekrizheni su i zamijenjeni s *baštovani* (*vrtlari*), *poljodielci* s *ratari*, *duvaju* je pretvoreno u *pušu*, *zid* u *duvar* i sl. Rijetko se u tekst toliko zadiralo da je mijenjan smisao izvornoga rukopisa, ali se takav primjer može pronaći u rečenici *Mati je dotle u kuhinji spremila zajuttrak* u kojoj je prekrizhen dio na koji se odnosi radnja (*spremila zajuttrak*) umjesto kojega je nadopisano *svarila kavu jutrenjaču*. Tako se je dobio posve novi kontekst radnje u priloženoj priči, a ujedno i zaobišla moguće nepoznata riječ većini stanovnika (*zajuttrak*). U rukopisu je popis svih mjeseci u godini, a na prvom su mjestu narodni nazivi i pokraj njih latinski: *si(j)ečanj – januar, veljača – februar..., lipanj – jun, srpanj – jul, kolovoz – august...*

Tako prepravljen Dlustušev rukopis tiskan je pod naslovom Prva čitanka za pučke škole u Bosni i Hercegovini fonološkim pravopisom obama pismima, latinicom i ćirilicom. Tim je činom iz vladinih tiskovina odstranjen morfonološki pravopis,³¹ iako se nastavio i dalje rabiti u hrvatskom tisku u BiH. Postojao je još jedan pokušaj vraćanja morfonološkoga pravopisa u službenu uporabu 1892. godine kada je Zajedničko ministarstvo financija zatražilo od Zemaljske vlade „šire obrazloženje o tome čime se rukovodilo opredjeljujući se za fonetsko pisanje“ (Papić, 1976.: 185.), ali se vlada i taj put pozvala na Zagreb, a na ruku joj je išla i činjenica da je te godine i u Hrvatskoj službeno uveden Brozov fonološki pravopis pa je tako svaki prigovor izgubio bilo kakvo uporište. Iako je Vlada na kraju progurala fonološki pravopis te iz svojih izdanja izbacila morfonološki, službena Gramatika bosanskoga jezika, objavljena fonološkim pravopisom 1890. i u drugom izdanju 1898., u svojem opisu spominje:

„Naš se jezik piše dvojakim pravopisom: *fonetskim*, t. j. pravopisom po izgovoru ili sluhu, i *etimološkim*, t. j. pravopisom po korijenu ili osnovi riječi“ (Gramatika, 1890.: 28. i 1898.: 26.).

Osim dvama pravopisima, Gramatika i u drugim pravilima opisuje i normira dva jezična sustava (Ham, 2006.: 148. – 149.), iako i tu prednost daje Karadžić-Daničićevim rješenjima.

Da promjena pravopisa nije morala nužno podrazumijevati i promjenu jezične politike, potvrđuje i Nehring koji ističe:

³⁰ Više je takvih zamjena; tako je mijenjan: Ivica u Ibrica, Jagoda u Jelena, Vladko u Smail, Milorad u Mehmed, Predrag u Pavao, Slavko u Simo, Franjka u Fatima, Gjurgja u Gjulska, Lieposava u Lucija i sl.

³¹ Sve se to podudara s pokušajem Benjamina Kallaya da svim narodima u BiH nametne jedinstveni bosanski jezik i naciju pa su u tom procesu novi udžbenici trebali odigrati ključnu ulogu jer je i preko njih trebalo širiti politiku zajedništva. O tom najbolje svjedoči pismo Zemaljskoga poglavara Appela upućeno Benjaminu Kallayu 11. 2. 1884. o uvođenju udžbenika zemljopisa u kojem se oertava novouspostavljena jezična politika (Šipka, 2001.: 102.).

„Jezik tekstova austrougarske administracije u pojedinostima se krajem 19. stoljeća više slaže sa hrvatskom normom... (...) Mnogo je rjeđe administrativni jezik u skladu sa srpskom normom...“ (Nehring, 2005.: 371.).

Tako je od 1883. godine postignut svojevrsni jezični kompromis: kao glavno pismo potvrđena je latinica (uz proklamiranu ravnopravnost ćirilice), a zauzvrat je uveden fonološki pravopis (uz zadržavanje većine hrvatskih jezičnih obilježja usustavljenih odmah nakon zauzimanja BiH).

Kao što je odluka o uvođenju Karadžićeve ćirilice u BiH 1866. godine prisilila Srbiju opozvati zabranu uporabe novoga pisma u školama jer bi inače došlo do raslojavanja srpskoga naroda u BiH i u Srbiji, tako je i odluka o uvođenju fonološkoga pravopisa 1883. prisilila Hrvatsku požuriti s uvođenjem istoga. O tom su nam ostavili zapise suvremenici (Radić, 1907.: 4.; Maretić, 1932.: 19.; Ivšić, 1938.: 13.) koji mahom potvrđuju da je jezična situacija u BiH ubrzala donošenje pravopisnih odluka u Hrvatskoj. I dok su Antun Radić i Stjepan Ivšić prenosili vijesti iz druge ruke, odnosno svoje razgovore s Ivanom Brozom (Radić) i Vjekoslavom Klaićem (Ivšić), Tomo Maretić bio je neposredni sudionik tih događaja pa nam iz prve ruke donosi svjedočanstvo o tim burnim trenucima. Svi oni ističu upravo BiH kao jedan od ključnih argumenata³² zašto je i u Hrvatskoj odabran fonološki pravopis. Tako smo dobili potvrdu da su autori dvaju prijelomnih jezikoslovnih priručnika³³ u Hrvatskoj krajem 19. stoljeća priznali da su ih, osim jezikoslovnih razloga i njihova vukovskoga uvjerenja da je fonološki pravopis bolji za hrvatski jezik, vodili i politički motivi. Ti njihovi zapisi rasvjetljavaju tadašnje zamršene jezično-političke odnose i pokazuju da je, unatoč proklamiranomu hrvatsko-srpskomu jedinstvu, BiH i dalje bila razdjelnica oko koje su se lomila koplja i ideologije.

Zaključak

Nekoliko se godina tijekom 19. stoljeća može izdvojiti i okarakterizirati ključnima u procesima jezične standardizacije u BiH. Prva godina koju vrijedi izdvojiti, 1850., i djelovanje Ivana Franje Jukića pokazuju se dalekovidnim i višeznačajnim za cijelu BiH. Jukić je jedan od prvih koji je shvatio da samo sustavna jezična politika koja je potpomognuta tiskom može donijeti ploda u opismenjavanju stanovništva. Iako to tako na prvi pogled ne izgleda zbog izbora pisma i pravopisa, na Jukićevu se politiku nastavlja i turska vlast koja od 1866. nastoji u BiH normirati jedan jezični izraz potpomognut državnim aparatom i novouspostavljenom tiskarom. Ipak, utjecaj

³² Naravno da se ne smije ispustiti iz vida ni činjenica da su pojedini hrvatski vukovci obnašali visoke političke dužnosti i da su s tih pozicija vrlo lako mogli utjecati na odluke (Vince, 1975.: 131. – 132. i 136. – 137.).

³³ Ivan Broz, *Hrvatski pravopis*, Zagreb, 1892.; Tomo Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb, 1899.

latinične pismene tradicije bio je prejak pa je ubrzo dopuštena dvopismenost i dvojezičnost u BiH jer, iako je bilo pokušaja tiskanja knjiga domaćim jezikom i prilagođenim arapskim pismom, taj je utjecaj bio preslab da bi promijenio uspostavljenu dvopismenost. Austro-ugarskim zauzimanjem BiH 1878. mijenja se odnos prema pismima, latinica postaje glavno pismo kojim su se trebali služiti Hrvati i Bošnjaci, dok je ćirilica ostala uglavnom rezervirana za srpsko stanovništvo. Uz promjenu pisama došlo je i do promjene pravopisa pa se u BiH ponovno uzdiže morfonološki pravopis sa slovoapisom koji je od sredine 19. stoljeća u uporabi u Hrvatskoj i BiH. Dolaskom Ivana V. Popovića za urednika Bosansko-hercegovačkih novina postupno se u službena izdanja uvodi i fonološki pravopis pa se tako stanje vraća na ono iz turskoga razdoblja kada su latinični tekstovi tiskani morfonološkim pravopisom, a ćirilični fonološkim. Ključnom godinom postaje 1883. godina kada je trebalo za područje BiH izraditi i tiskati domaće udžbenike. Dlustušev rukopis Početnice napisan morfonološkim pravopisom dobio je oprječne kritike pa je Zemaljska vlada sazvala jezično povjerenstvo koje je trebalo razriješiti pravopisnu dvojbu. Budući da na dvjema sjednicama nije došlo do zajedničkoga dogovora, Zemaljska se vlada odlučila za fonološki pravopis, pa je prema tim uputama preinačen i Dlustušev rukopis. Promjene u rukopisu Početnice nisu ostale samo na pravopisnim pitanjima, nego se zadiralo i u sam sadržaj pa i u naslov Početnice koja je na kraju tiskana kao Čitanka. Iako je u izboru leksika Dlustuš bio vrlo tolerantan nastojeći zadovoljiti sve strane, i tu je dosta zadirano u njegov izbor pa sačuvani primjerak rukopisa s ispravcima sadrži brojne umetnute objasnidbene sinonime koji su trebali pojasniti sve moguće nepoznate riječi. Promjene se zapažaju i u onomastici jer su u rukopisu križana i mijenjana sva imena koja su mogla biti nepoznata bosansko-hercegovačkomu stanovništvu. Takvim zahvatima u izvorni rukopis dobio se hibridni tekst koji je trebao zadovoljiti sve učenike bez obzira na njihovu vjersku i nacionalnu opredijeljenost. Promjena pravopisa u BiH i sukob na sjednicama Povjerenstva između pristaša zagrebačke filološke škole i pristaša Vuk-Daničićeve jezične koncepcije ne može se promatrati odvojeno od sukoba koji su se tih godina događali u Hrvatskoj. Vlada je čak svojim odlukama uporište nalazila u djelovanju JAZU u Zagrebu pa je tako dobila i znanstvenu potvrdu svojega mišljenja. Odjeci borbe u BiH vidljivi su i u Hrvatskoj jer su jezične odluke u BiH ubrzale usvajanje fonološkoga pravopisa i u toj pokrajini. Tako je BiH nehotično utjecala i na Srbiju i na Hrvatsku u jezičnim pitanjima, iako se u hrvatsko-srpskim jezičnim dogovorima BiH uvijek izostavljala, a prva je dosljedno provela odluke Bečkoga književnoga dogovora. Naravno da je sve te odnose u Hrvatskoj i BiH nemoguće promatrati odvojeno od mađarske politike i njihove uprave u tim dvjema pokrajinama. Sve opet treba promatrati u okviru šire austrijske politike koja je imala daljnje planove za širenje svojega utjecaja na jugoistok Europe. Političkim potezom Zemaljske vlade stvoren je jezični hibrid koji je trebao poslužiti svim stanovnicima BiH i koji su u njem trebali pronaći „nešto svoje“: Hrvati latinicu i dobar dio stručnoga nazivlja za koje ionako nije bilo zamjene u narodnim

govorima, Srbi fonološki pravopis uz slobodno služenje ćirilicom; Bošnjaci bosansko ime jezika i slobodu u primjeni orijentalizama. Povijest je pokazala da se nijedan narod nije tada uspio čvršće vezati uz ponuđene zamisli i da su više-manje nastavili živjeti i djelovati kao i početkom 19. stoljeća, odvojeno i svaki za sebe.

Literatura

- Arhiv Bosne i Hercegovine, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1. – 17., 8. – 75., 1883.
- Matijas Baković, 2019., Jezik *Sbornika zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu* od 1881. do 1884. i kulturno-političke prilike nakon austro-ugarske okupacije (1878.), doktorska disertacija, Zagreb, Hrvatski studiji
- Bosansko-hercegovačke novine, br. 35., 29. 12. 1878.; br. 114., 2. 10. 1879.; br. 28., 4. 4. 1880.; br. 60., 25. 7. 1880.
- Dalibor Brozović, 1966., O problemu ijekavskoćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta, Hrvatski dijalektološki zbornik, knj. 2., str. 119. – 208.
- Irina Budimir, 2014., Leksik hercegovačke periodike na prijelazu iz XIX. u XX. st., doktorska disertacija, mentor Marko Samardžija, Zagreb, Filozofski fakultet
- Dimitrije Demeter, 1853., Predgovor, u: Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs, Von der Commission für slavische juridisch-politische Terminologie. Deutsch-kroatische, serbische und slovenische Separat-Ausgabe, Wien
- Gramatika bosanskoga jezika za srednje škole, Dio I. i II. Nauka o glasovima i oblicima (1890., 21898.), Nakladom zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo
- Mario Grčević, 2009., Jernej Kopitar kao strateg Karadžićeve književnojezične reforme, Filologija, br. 53., str. 1. – 53.
- Mario Grčević, 2015., Vanjskopolitički utjecaji na hrvatski književnojezični razvoj u drugoj polovici XIX. stoljeća, u: Od Mure do mora, od Save do Seine: Spomen-zbornik patru Vladimiru Horvatu SJ za njegov 80. rođendan, ur. Ivan Šestak, Zagreb, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, str. 353. – 404.
- Muhamed Hadžijahić, 1990., Od tradicije do identiteta: Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana, Islamska zajednica Zagreb
- Sanda Ham, 2006., Povijest hrvatskih gramatika, Nakladni zavod Globus, Zagreb
- Stjepan Ivšić, 1938., Etimologija i fonetika u našem pravopisu, Hrvatski jezik, br. 1, str. 3. – 13.
- Vatroslav Jagić, 1864., Naš pravopis, Književnik, god. I., sv. 1., str. 1. – 34.; sv. 2., str. 151. – 180., Zagreb
- Julijan Jelenić, 1915., Kultura i bosanski franjevci, II. svezak (1780. – 1878.), Prva hrvatska tiskara Kramarić i M. Raguz, Sarajevo
- Ivan Franjo Jukić, 1850., Predgovor, Bosanski prijatelj, br. 1.
- Todor Kruševac, 1966., Sopron u Sarajevu, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, 2. (2.), str. 157. – 184.
- Herta Kuna, 1981., Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine, u: Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine, ur: Mevlida Karadža-Garić, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, radovi 8, Sarajevo, str. 8. – 134.

- Herta Kuna, 1983., Jezik „Bosanskog prijatelja“ prvog bosanskohercegovačkog časopisa, Svjetlost, Sarajevo
- Đorđe Magarašević, 1898., Iz prošlosti srpske škole, Letopis Matice srpske 193, str. 1. – 27.
- Tomo Maretić, 1899., Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika, Štampa i naklada knjižare L. Hartmana (Kugli i Deutsch), Zagreb
- Tomo Maretić, 1932., Jedna značajna četrdesetogodišnjica – Kako je došlo do uvođenja fonetskog pravopisa u Hrvatskoj i Slavoniji 1892, Pravda XXVIII., br. 6. – 9., 6. – 9. siječnja 1932., Beograd, str. 19.
- Antun Mažuranić, 1869., Slovnica Hèrvatska. Za gimnazije i realne škole. Dio I. Rěčoslovje, Četvèrto izdanje, Troškom knjižare Fr. Župana (Albrechta i Fiedlera), Zagreb
- Aleksandar Milanović, 2010., Kratka istorija srpskog književnog jezika, Zavod za udžbenike, Beograd
- Gerd-Dieter Nehring, 2005., O jeziku administracije za vrijeme austrougarske uprave, u: Jezik u Bosni i Hercegovini, ur. Svein Mønnesland, Institut za jezik u Sarajevu – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije (Oslo), Sarajevo, str. 365. – 376.
- Ljiljana Nogo, 1981., Fonetske, leksičke i morfološke osobine „Sarajevskog cvjetnika“, u: Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine, ur: Mevlida Karadža-Garić, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, radovi 8, Sarajevo, str. 135. – 241.
- Miloš Okuka, 1987.a, Jedan pogled na književnojezičke izraze u Bosni i Hercegovini u Vukovo doba, Književni jezik, Sarajevo, 16./3. – 4., str. 202. – 208.
- Miloš Okuka, 1987.b, U Vukovo doba. Književnojezički izrazi u Bosni i Hercegovini u razdoblju od 1800. do 1878. godine, Veselin Masleša, Sarajevo
- Miloš Okuka, 2010., Salo debeloga jera libo azbukoprotres Save Mrkalja u starom i novom ruhu, SKD Prosvjeta, Zagreb
- Vlado Pandžić, 2001., Hrvatski jezik, pismenost i književnost u bosanskohercegovačkom školstvu, Profil International, Zagreb
- Mitar Papić, 1976., Tragom kulturnog nasljeđa, Svjetlost, Sarajevo
- Antun Radić, 1907., Hrvatski književni jezik, Glas Matice hrvatske, Zagreb, god. II., br. 1. – 2., str. 2. – 4.
- Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen, 1880., Band I. – III. (IV.) 1878. – 1880., Wien, str. 315.
- Edina Solak, 2014., Rasprave o jeziku u Bosni i Hercegovini od 1850. do 1914. godine. Sociolingvistički pristup, Institut za jezik, Edicija Posebna izdanja, knj. 20., Sarajevo
- Milan Šipka, 2001., Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini (1850 – 2000). Dokumenti, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo
- Adolfo Veber, 1876., Slovnica hrvatska za srednja učilišta, Troškom spisateljivim, Zagreb
- Vice Vicić, 1844., Pisme razlike na poštenje božje B. D. Marie i sviu svetih, uredio i izdao Ivan Franjo Jukić, Tiskom Oliveti i družbenice, Split
- Zlatko Vince, 1975., Zaokret u hrvatskom književnom jeziku potkraj 19. stoljeća, Croatica, Zagreb, 6., str. 131. – 159.
- Vragoljan, br. 24., 15. 12. 1882., str. 6. – 7.

Sažetak

Matijas Baković, Fakultet hrvatskih studija, Zagreb

Matea Andrić, Gimnazija Marul, Zagreb

UDK 811.163.42(091), izvorni znanstveni rad

primljen 30. travnja 2020., prihvaćen za tisak 15. listopada 2020.

1883 – an Attempt at Language Standardization
in Bosnia and Herzegovina and the Fate of Dlustuš's *primer*

The paper discusses an attempt at language standardization in Bosnia and Herzegovina at the beginning of the Austro-Hungarian rule over these former Ottoman provinces. The year 1883 was crucial for phonemic orthography, which, with some variations, has remained in use to this day. Dlustuš's manuscript of the *Primer* will be used to demonstrate the changes that were made and how orthography in Bosnia and Herzegovina changed. In order to understand what exactly happened, the following years must be considered as well: 1850 – the year of the launch of the first magazine intended for Bosnia and Herzegovina (*Bosanski prijatelj*) and the acceptance of the Illyrian language concept; 1866 – the year of the opening of the official printing office and the imposition of Karadžić's reformed Cyrillic alphabet and predominantly phonemic orthography, and 1878 – the year of the establishment of a new government and the return to the previous linguistic tendencies based on Latin script and morphophonemic orthography. Only by considering all these events, one can understand why the new government made a linguistic turn in relation to the initial years of its rule.

Keywords: Austria-Hungary, Bosnia and Herzegovina, language, orthography, standardization, Dlustuš, primer

**KAZALIŠNO NAZIVLJE U *GLUMI*
ALEKSANDRA FREUDENREICHA**

Frana Marija Vulić Vranković

Uvod

leksandar Freudenreich (1892. – 1974.) istaknuti je kazališni djelatnik u razdoblju između dvaju svjetskih ratova. Međutim, nakon Drugoga svjetskoga rata u potpunosti se prešućuje njegova važnost za razvitak kazališta i kazališnoga života u Zagrebu i Hrvatskoj. Tako se dogodilo da je njegova knjiga *Gluma, Stručni priručnik za ideologiju i praktičnu primjenu hrvatske pučke glume*, tiskana u Zagrebu 1934. (383 str. bez dodataka), također zaboravljena. Jedan od razloga njezine zanemarenosti na studiju glume i režije počiva u činjenici što je ponajprije pisana za glumce kojima gluma nije bila profesija nego aktivnost u slobodno vrijeme. Međutim, samo se tri od dvadeset i osam poglavlja te knjige